

A Comparative Study of the Views of Sunni and Shiite Exegetes regarding the *Buyūt* Verse Relying on a Critique of the Prominent View

Hosein Alavi Mehr * | Zainab Ahmadiyan **

Received: 2022/3/17 | Correction: 2022/6/15 | Accepted: 2022/8/21 | Published: 2022/12/21

Abstract

Verse 36 of the chapter al-Nur which is known as the *Buyūt* (houses) Verse reveres houses in which there is the remembrance of and glorification of God morning and evening and thus, God has given the permission for the elevation of the worth and rank of these houses. In explaining Divine intent regarding *buyūt*, exegetes hold different and scattered views; however, they have mostly explained *buyūt* to refer to mosques. In the present study, through a descriptive-analytic method and a study of the views of Sunni and Shiite exegetes, we strive to strengthen the belief that, in contrast to the prominent view, we cannot consider mosques to be the main meaning of the verse; rather, the term *buyūt* can only include mosques and other mentioned instances by nullifying qualities.

The analysis and evaluation of the prominent views lead us to the fact that the proofs and evidence of this view are not sufficiently accurate; rather, the context and apparent aspect of the verse as well as narrative support validate a new theory. Accordingly, and as it appears from the context, *buyūt* refers not to mosques but rather to the houses of the 14 Infallibles it is understood from the harmony between the elevation of *buyūt* (houses) and the infallibility of their inhabitants that the infallibility of the inhabitants is relevant in the elevation of the houses.

Keywords: verses of virtues, verse 36 of the chapter al-Nur, the *Buyūt* (houses) Verse, house of the Infallibles.

* Prof., Al-Mustafa International University, Qom, Iran | h-alavimehr@miu.ac.ir

** Ph.D. candidate, Comparative Exegesis, Ulum va Ma'aref-i Quran University (corresponding author), Tehran, Iran | ahmadiyan.z@gmail.com

Alavi Mehr, H; Ahmadiyan, Z. (2022) A Comparative Study of the Views of Sunni and Shiite Exegetes regarding the *Buyūt* Verse Relying on a Critique of the Prominent View. *Comparative Interpretation Research*, 8 (16) 4-30. Doi: 10.22091/PTT.2022.3839.1960.

بررسی تطبیقی آرای مفسران فریقین در مواجهه با آیه بیوت با تکیه بر نقد دیدگاه مشهور

حسین علوی‌مهر* | زینب احمدیان**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۶ | تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۳/۲۵ | تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۳۰ | تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۹/۳۰

چکیده

آیه ۳۶ سوره نور که به آیه بیوت شهرت دارد، در تعظیم خانه‌هایی است که هر صبح و شام در آن‌ها ذکر و تسبیح خداوند گفته می‌شود و از این رو، خدا به رفع قدر و منزلت این خانه‌ها اذن داده است. مفسران در تبیین مراد الهی از بیوت، دیدگاه‌های متفاوت و پراکنده‌ای دارند؛ اما غالباً از بیوت به مساجد تعبیر کرده‌اند. در پژوهش حاضر، بر آنیم تا با روش توصیفی - تحلیلی و از خلال بررسی دیدگاه‌های مفسران فریقین، این گمانه را تقویت کنیم که برخلاف دیدگاه مشهور، نمی‌توان مسجد را مراد اصلی آیه برشمرد؛ بلکه واژه بیوت تنها با الغای خصوصیات می‌تواند شامل مساجد و دیگر مصداق مذکور شود.

تحلیل و ارزیابی دیدگاه مشهور، چنین به دست می‌دهد که ادله و مستندات این دیدگاه از اتقان کافی برخوردار نیست؛ بلکه ظاهر و سیاق آیه و نیز پشتوانه روایی، نگره جدید را تأیید می‌کند. بر این اساس و چنان‌که از قرائن برمی‌آید، بیوت نه به معنای مساجد که به معنای خانه‌های ذوات معصومین است و از تلائم میان رفعت بیوت و عصمت ساکنان آن، چنین برداشت می‌شود که شرط عصمت ساکنان در ترفیع بیوت موضوعیت دارد.

واژگان کلیدی: آیات فضایل، آیه ۳۶ سوره نور، آیه بیوت، خانه معصومین.

* استاد تمام جامعة المصطفی العالمیه، قم. | H-alavimehr@miu.ac.ir

** دانشجوی دکتری تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم. (نویسنده مسئول) | Ahmadiyan.z@gmail.com

□ علوی‌مهر، حسین؛ احمدیان، زینب. (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی آرای مفسران فریقین در مواجهه با آیه بیوت با تکیه بر نقد

دیدگاه مشهور، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی. ۸۷ (۱۶)، ۴-۳۰. Doi: 10.22091/PTT.2022.3839.1960

بیان مسأله

قرآن کریم مشحون از آیاتی است که به شأن و منزلت پیامبر (ص) و اهل بیت مطهر ایشان اشاره دارد؛ تا آن جا که در لسان روایات تصریح شده که ربع آیات قرآن در حق این خاندان نازل شده است. (نک. حسکانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۵۹)

علی‌رغم تصریح روایات بر این حقیقت، آیات دال بر فضایل و مناقب آل الله آن‌چنان که باید، شناخته‌شده نیست. از جمله آیه ۳۶ سوره نور که از آن به "آیه بیوت" تعبیر می‌کنند. این آیه در تعظیم خانه‌هایی است که هر صبح و شام در آن‌ها ذکر و تسبیح خداوند گفته می‌شود و از این رو، خدا به رفع قدر و منزلت این خانه‌ها اذن داده است. اگرچه در جوامع روایی، مقصود از بیوت در این آیه، خانه انبیا و اولیا عنوان شده (نک. ابن بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج ۱، ص ۲۱۸؛ کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۱۵، ص ۲۸۷؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۱۱، ص ۵۰)، به نظر می‌رسد که تعبیر غالب مفسران از بیوت به مساجد، باعث شده است که این آیه کم‌تر در زمره آیات فضایل به شمار آید.

در نوشتار پیش‌رو، برآنیم تا با در نظر گرفتن این فرضیه که آیه بیوت در بیان منزلت رفیع اهل بیت (ع) نازل شده است، تفاسیر فریقین تحت این آیه را واکاوی و ضمن بررسی آرای مفسران برجسته شیعی و سنی، دلایل و شواهد اثبات این فرضیه را برشماریم. برای این منظور، ابتدا به این مسأله خواهیم پرداخت که صاحبان تفاسیر برجسته فریقین، چه احتمالاتی را درباره مراد الهی از بیوت مطرح کرده‌اند. سپس با ارزیابی و نقد آن‌ها و تبیین تأویلات ناموجه بیان‌شده، به بازاندیشی در مفاهیم و مفردات آیه بیوت خواهیم پرداخت تا ارتباط آیه شریفه با فضایل اهل بیت (ع) روشن شود.

ضرورت پرداخت به این موضوع، از ضرورت بررسی آیات فضایل نشأت می‌گیرد؛ چراکه اثبات فضیلت خاندان نبوت (ع) به انضمام قاعده عقلی "ترجیح افضل بر مفضول" مقدمه‌ای بر اثبات تقدم ایشان در امر خلافت پیامبر (ص) است (نک. مکارم شیرازی، ۱۳۸۶، ج ۹، ص ۲۳۹). علاوه بر این، از آن جا که آیه بیوت به عنوان یکی از آیات فضایل، مغفول مانده و کم‌تر مطالعه شده، اهتمام به تدقیق در آن، ضرورت دوچندان می‌یابد.

بر مبنای یافته‌های نگارنده، هیچ کتاب، پایان‌نامه یا مقاله‌ای در خصوص موضوع این مقاله نگاشته نشده و تنها مقاله "بیوت مرفع اهل بیت (ع)" به قلم غلامرضا رضایی می‌تواند پیشینه‌ای برای این موضوع محسوب شود. اگرچه این مقاله به رد دیدگاه ابن تیمیه مبنی بر اختصاص این آیه به مسجد و به تبع آن، بدعت و شرک بودن عبادت در مراقد پیامبر (ص) و اهل بیت (ع) تمرکز دارد؛ لذا رویکرد مقاله مذکور با رویکرد مقاله حاضر کاملاً متفاوت است.

بیان آیه

قرآن کریم در سوره نور پس از آن که بایان بکر و لطیفی به توصیف نور الهی می‌پردازد، در آیه ۳۶ به جایگاه نور الهی اشاره می‌کند و می‌فرماید: «فِي بُيُوتٍ أُذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ»؛ «[آن نور پرفروغ] در خانه‌هایی است که خدا رخصت داده قدر و منزلت آن‌ها رفعت یابد؛ چرا که رخصت داده است نام خدا در آن‌ها برده شود. در آن خانه‌ها هر بامداد و عصرگاه کسانی او را تسبیح می‌گویند».

"بیت" در لغت به معنای "پناهگاه انسان و مکان بازگشت او و محل اجتماع افراد" آمده است (ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۱، ص ۳۲۴). هم‌چنین گفته‌اند که اصل بیت به معنای "جایگاه انسان در شب" است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۵۱)

"اذن" بر "اعلام رخصت برای انجام دادن کاری" (فیومی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۱۰) یا "اعلان نبود مانع برای انجام دادن آن" (ابن منظور، ۱۴۱۴ ق، ج ۱۳، ص ۹) دلالت دارد. برخی نیز اذن را اراده و مشیت معنا کرده‌اند؛ هرچند اراده در مقام، بر اذن مقدم است؛ زیرا باید اول اراده کنیم، سپس اذن بدهیم. (نک. قرشی، ۱۳۷۱، ج ۱، ص ۵۷)

"رفع" نقیض خفض و به مفهوم "برافراشتن" آمده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۲، ص ۱۲۵)؛ اما در این سیاق، دال بر مفهوم تعظیم و تکریم است (نک. ابن سیده، ۱۴۲۱ ق، ج ۲، ص ۱۲۱). هم‌چنین "ذکر" به معنای "حفظ چیزی یا جاری کردن چیزی بر زبان" (فراهیدی، ۱۴۰۹ ق، ج ۵، ص ۳۴۶)، "تسبیح" به مفهوم "تنزیه خدا از جمیع سیئات"

(ابن فارس، ۱۴۰۴ ق، ج ۳، ص ۱۲۵)، "غَدُو" جمع غداة به معنای "اول روز" و "آصال" جمع اصیل به معنای "اول شب" است. (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۶۰۴)

برخی گفته‌اند که "فی بیوت" متعلق به "کَمْشِکَاة" در آیه قبل است و بر این مبنا، فعل "توقد" را در تقدیر گرفته‌اند (نک. فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۳۶). علامه طباطبایی علاوه بر این احتمال، جایز دانسته که "فی بیوت" متعلق به فعل "یهدی" در آیه قبل باشد؛ اگرچه تصریح کرده است که این احتمالات تغییری در معنا ایجاد نمی‌کند (نک. طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۵، ص ۱۲۶). به اعتقاد ابن زید، این عبارت به "مصایح" در آیه قبل برمی‌گردد و عامل، استقرار مصایح است. زجاج نیز احتمال داده که "فی" به "یسبح" متصل باشد. (نک. طوسی، بی‌تا، ج ۷، ص ۴۴۰)

مراد از "رفع بیوت"، رفع قدر و منزلت آن خانه‌ها و لزوم تعظیم و تکریم آن‌هاست و از آن جا که عظمت و علو، خاص خدای تعالی است، تنها کسانی به این درجه نایل می‌شوند که متناسب به او باشند. چرایی این انتساب را باید در سیاق «يُذَكَّرُ فِيهَا اسْمُهُ» و اشاره به "غَدُو" وَالْأَصَال" جست؛ چراکه اولی بر استمرار یاد خدا و دومی بر مداومت تسبیح خدا در این خانه‌ها دلالت دارند؛ لذا چون اهل این خانه‌ها همواره نام خدا را می‌برند و او را تسبیح می‌کنند، قدر و منزلت آن‌ها رفیع شده است. (نک. طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۵، ص ۱۲۶)

نتیجه آن که این آیه در پی آیه ۳۵ که به "آیه نور" اشتها دارد و خداوند را نور آسمان و زمین خوانده است، در مقام تبیین جایگاه نور الهی است که همانا خانه‌هایی مرفع و با خصایص ممتازند. این خانه‌ها «دیوارهای بلند و غیرقابل نفوذی دارند تا از دسترس شیاطین دور باشند. مردانی از آن پاسداری می‌کنند که برنامه آن‌ها، یاد خدا و تسبیح او در هر صبح و شام است؛ مردانی که زرق و برق دنیای مادی آن‌ها را از یاد خدا غافل نمی‌کند؛ مردانی که پیوند مستمر آن‌ها با خداوند از طریق نماز و پیوند مستمرشان با خلق خدا از طریق زکات برقرار است؛ مردانی که از روز رستاخیز و حساب و کتاب بیمناکند و این بیم آمیخته با امید، پیوسته آن‌ها را در مسیر حق نگه می‌دارد و خداوند به چنین مردانی، پاداشی بی‌حساب مرحمت می‌کند». (مکارم، ۱۳۸۶ ش، ج ۹، ص ۴۰۷)

دیدگاه مفسران عامه

در تفاسیر اهل سنت، دیدگاه‌های مطرح ذیل معنای واژه بیوت بسیار است. این کثرت اختلاف، از کمبود روایات تفسیری مرتبط با آیه مذکور در منابع روایی و تفسیری اهل سنت نشأت می‌گیرد؛ لذا مفسران عامه ناچار شده‌اند در این باره یا به قول صحابه استناد کنند یا برداشت‌های شخصی خود را بیان نمایند.

ابن جریر طبری (م ۳۱۰ ق) مفسر معروف اهل سنت، معتقد است که منظور از بیوت در این آیه، "مساجد" است و برای تأیید سخن خود به چندین نقل اشاره می‌کند که هیچ‌کدام منقول از پیامبر (ص) نیست و نظر تفسیری صحابه‌ای چون: ابن عباس، مجاهد، حسن و برخی دیگر است (نک. طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۸، ص ۱۱۱ و ۱۱۲). وی همچنین تصریح می‌کند که نظر دیگری در مقابل این نظر است که طبق آن از بیوت، "تمام خانه‌ها" فهم می‌شود و در این مورد تنها به نظر عکرمه اشاره می‌کند (نک. همان، ص ۱۱۲). طبری نظر اول را ترجیح می‌دهد و چنین استدلال می‌کند که چون مساجد تنها برای عبادت ساخته شده‌اند، پس منظور این آیه، مساجد است. (نک. همان)

ابن ابی حاتم (م ۳۲۷ ق) از قدمای مفسران عامه، پنج نظر را برای بیوت نقل کرده و گویندگان آن را نام برده است که عبارتند از: "همه مساجد" از ابن عباس و برخی دیگر از صحابه؛ "چهار مسجدی که به دست پیامبران بنا شد" (کعبه که به دست ابراهیم و اسماعیل بنا گشت؛ بیت المقدس که به دست داوود و سلیمان ساخته شد و مسجد النبی و مسجد قبا که پیامبر (ص) آن‌ها را ساخت) از ابن بریده؛ "بیوت النبی" از مجاهد؛ "همه خانه‌هایی که در آن‌ها خدای متعال یاد می‌شود" از عکرمه؛ و "بیت المقدس" از حسن. (نک. ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۸، ص ۲۶۰۴ و ۲۶۰۵)

ثعلبی (م ۴۲۷ ق) مفسر قرن پنجم اهل سنت، در این باره به روایت نبوی استشهاد نموده و از انس بن مالک و بریده نقل کرده که پیامبر (ص) در پاسخ به پرسش ابابکر در خصوص معنای این آیه فرمود: «خانه علی (ع) و فاطمه (س) بهترین این بیوت است». (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۷، ص ۱۰۶)

وی هم‌چنین به نقل "چهار مسجد خاص" پرداخته؛ اما این نظر را به ابن‌ابی‌بریده انتساب داده است. هم‌چنین نقل کرده که به اعتقاد امام صادق (ع)، "خانه‌های پیامبر (ص) و به اعتقاد سدی، "خانه‌های مدینه" منظور آیه است. باین حال، وی "مساجد" را نظر بیش‌تر مفسران خوانده و آن را نزدیک‌ترین قول به صواب دانسته است. مؤیدات او عبارتند از: سیاق آیه (که به زعم او دلالت دارد بر این که آن خانه‌ها برای نماز و عبادت بنا شده‌اند) و این نقل منسوب به ابن‌عباس: «المساجد بیوت الله عزوجل فی الأرض و هی تضيء لأهل السماء کما تضيء النجوم لأهل الأرض». (ثعلبی، ۱۴۲۲ ق، ج ۷، ص ۱۰۶)

حسکانی دیگر مفسر قرن پنجم (م ۴۹۰ ق) نیز ذیل این آیه، به نقل روایتی پرداخته که طبق آن، خانه امیرالمؤمنین (ع) جزو مصادیق بیوت برشمرده شده است. او این روایت را از سه طریق نقل کرده که سند دو مورد آن به انس بن مالک و بریده می‌رسد. آنان نقل کرده‌اند که پیامبر در جمعی این آیه را قرائت کرد. پس مردی بلند شد و پرسید: «منظور از این خانه‌ها کدام است؟» پیامبر فرمود: «بیوت انبیا». سپس ابابکر برخاست و پرسید: «آیا خانه علی (ع) و فاطمه (س) هم جزو این خانه‌هاست؟» پیامبر پاسخ دادند: «آری، بلکه جزو بهترین آن‌هاست». (حسکانی، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۵۳۳ و ۵۳۴)

سند روایت سومی که حسکانی در تفسیر خود آورده، به شخصی به نام "ابی‌برزه" یا "ابن‌ابی‌برزه" می‌رسد که در آن روایت، به نام ابابکر اشاره‌ای نشده و سؤال او با عبارت مجهول "قیل" آمده است. (همان، ص ۵۳۲)

بغوی (م ۵۱۰ ق) منظور از بیوت را "مساجد" دانسته و برای تأیید این مطلب، به نقل سعید بن جبیر استناد کرده که از ابن‌عباس روایت کرده: «مساجد خانه‌های خدا روی زمینند». هم‌چنین از ابن‌بریده نقل کرده: «منظور، چهار مسجدی است که پیامبران آن را تأسیس کرده‌اند». (بغوی، ۱۴۲۰ ق، ج ۳، ص ۴۱۸)

میدی (م ۵۳۰ ق) در کشف‌الاسرار، به دو نظر اشاره کرده است: نظر ابن‌عباس مبنی بر تطبیق بیوت بر "مساجد" و نظر ابن‌بریده مبنی بر تطبیق آن بر "چهار مسجدی که به دست پیامبران تأسیس شده است. (نک. میدی، ۱۳۷۱، ج ۶، ص ۵۳۷)

جارالله زمخشری (م ۵۳۸ ق) مفسر و زبان‌شناس برجسته، صرفاً به نقل نظر ابن عباس بسنده کرده که ظاهر این امر دلالت دارد بر این که با او در این مسأله موافق است که منظور از بیوت، "مساجد" است. (نک. زمخشری، ۱۴۰۷ ق، ج ۳، ص ۲۴۲)

ابن عطیه (م ۵۴۲ ق) مفسر مالکی مذهب، ذیل این واژه به چهار رأی اشاره کرده است. از ابن عباس، مجاهد و حسن نقل کرده که منظور "مساجد" است؛ از حسن بن ابی‌الحسن نقل کرده که منظور فقط "بیت‌المقدس" است و خداوند به جهت مواضع و اماکن مختلفی که در بیت‌المقدس وجود دارد، آن را به صورت واژه جمع آورده است؛ از عکرمه نقل کرده که منظور "مطلق خانه‌های ایمانی" است؛ چه مساجد و چه خانه‌هایی که در آن صبح و شب عبادت می‌شود و نیز از مجاهد نقل کرده که منظور "خانه‌های پیامبر" است. وی در نتیجه‌گیری بحث، قول اول را ارجح دانسته است. (نک. ابن عطیه، ۱۴۲۲ ق، ج ۴، ص ۱۸۵)

محیی‌الدین بن عربی (م ۵۴۳ ق) عارف قرن ششم، سه احتمال را برای معنای بیوت آورده است: "مساجد" که آن را قول ابن عباس و جمهور مفسران خوانده؛ "بیت‌المقدس" که آن را به حسن نسبت داده و "همه خانه‌ها" که آن را نظر عکرمه دانسته است. (ابن عربی، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۱۳۸۹)

ابن جوزی (م ۵۹۷ ق) نیز گزارش کرده که بیوت در آیه مذکور، طبق دیدگاه ابن عباس به معنای "مساجد"، طبق دیدگاه مجاهد به معنای "خانه همسران پیامبر" و طبق دیدگاه حسن به معنای "بیت‌المقدس" است. (نک. ابن جوزی، ۱۴۲۲ ق، ج ۳، ص ۲۹۷)

فخر رازی (م ۶۰۶ ق) فقیه شافعی و مفسر ایرانی، با تصریح بر این که «اکثر مفسران گفته‌اند منظور مساجد است»، این عده را به دو گروه تقسیم کرده است: دسته اول کسانی که به اطلاق "مساجد" معتقدند و دسته دوم کسانی که منظور از بیوت را "چهار مسجد خاص" دانسته‌اند: کعبه، بیت‌المقدس، مسجد‌النبی و مسجد قبا که به دست پیامبران تأسیس شده‌اند. وی علاوه بر رد نظر دسته دوم، دیدگاه عکرمه مبنی بر شمول این آیه بر "تمام خانه‌ها" را نیز رد کرده و در انتها نظر خود را چنین بیان نموده است: «بنابراین لفظ بر تمام مساجد

اطلاق می‌شود؛ چنان‌که به نقل از ابن عباس، مساجد بیوت خدا بر زمین است». (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۴، ص ۳۹۶)

شمس‌الدین قرطبی (م ۶۷۱ ق) معتقد است که پنج نظر درباره مفهوم بیوت وجود دارد: اول "مساجد" که ابن عباس، مجاهد و حسن به این نظر قائلند؛ دوم "بیت المقدس" که از حسن نقل شده است؛ سوم "بیوت النبی" که مجاهد آن را گفته است؛ چهارم "همه خانه‌ها" که گوینده آن عکرمه است و پنجم "مساجد اربعه که پیامبران آنان را ساخته‌اند" و این از ابن‌بریده نقل شده است. او در جمع‌بندی، دیدگاه اول را ترجیح داده و مؤید آن را حدیثی دانسته که انس بن مالک از پیامبر (ص) روایت کرده است: «من أحب الله عز وجل فليحبني و من أحبني فليحب أصحابي و من أحب أصحابي فليحب القرآن و من أحب القرآن فليحب المساجد فانها أفنية الله أبنيته أذن الله في رفعها». (قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۶۶)

یضاوی (م ۶۸۵ ق) با اشاره به ادامه آیه، چنین تعلیل کرده که چون بین مساجد و صفت‌هایی که خداوند برای بیوت آورده، تلائم وجود دارد، مراد از بیوت "مساجد" است. وی در ادامه، به نظر دیگری نیز اشاره کرده که طبق آن، منظور از بیوت، "مساجد ثلاثه" است که ظاهراً به مسجد النبی، مسجد الحرام و مسجد الاقصی اشاره دارد؛ اما او به گویندگان این نظر اشاره‌ای نکرده و تنها به بیان عبارت «قیل» کفایت کرده است. (نک. یضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۴، ص ۱۰۸)

ابن کثیر (م ۷۷۴ ق) فقیه و مفسر معروف اهل سنت، ذیل این آیه تصریح کرده: «منظور از بیوت، مساجد است که بهترین بقاع نزد خداوند است و خانه‌های او روی زمین است و او در آن‌ها عبادت می‌شود». او سپس به بیان قتاده استناد کرده که گفته است: «منظور، مساجد است که امر شده به بنا و تطهیر آن» (ابن کثیر، ۱۴۱۹ ق، ج ۶، ص ۵۶). وی در ادامه، به بیان بیش از ده روایت در لزوم بنا و تکریم و تعظیم مساجد پرداخته است. (نک. همان، ص ۵۷ و ۵۸)

سیوطی (م ۹۱۱ ق) از اکابر علمای عامه و مفسر قرن نهم، چهار دیدگاه را در این باره نقل کرده است. وی با استناد به روایت‌های جداگانه، قول به "مساجد" را به ابن عباس، قتاده و مجاهد منسوب کرده است. سپس از مجاهد نقل کرده که منظور "خانه‌های پیامبر" است.

هم‌چنین از ابن‌زید آورده که منظور، کعبه، بیت‌المقدس، مسجد‌النبی و مسجد قباست؛ یعنی چهار مسجدی که به دست پیامبران ساخته شد و در انتها به روایت نبوی اشاره کرده است که خانه امیرالمؤمنین (ع) را جزو بیوت یادشده می‌شمرد. وی به سند ابن‌مردویه از انس بن مالک و بریده نقل کرده است که پیامبر فرمود: «منظور خانه‌های پیامبران است». پس ابابکر برخاست و پرسید: «آیا خانه علی (ع) و فاطمه (س) هم جزو آن‌هاست؟» پیامبر فرمود: «آری؛ از بهترین آن‌هاست». (سیوطی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵، ص ۵۰)

شهاب‌الدین آلوسی (م ۱۲۷۰ ق) مفتی عثمانی که از مفسران متأخر عامه محسوب می‌شود، چهار قول را در روح‌المعانی ذکر کرده است. وی قول به "مساجد" را مروی از ابن‌عباس، قتاده و مجاهد دانسته و از ابن‌زید نقل کرده که منظور، چهار مسجد تأسیس شده به دست پیامبران است. هم‌چنین از حسن روایت کرده که مراد، "بیت‌المقدس" است و آمدن صیغه جمع برای آن به این علت است که در آن جا مکان‌های زیادی وجود دارد که از یکدیگر متمایزند.

آلوسی در انتها به نقل حدیث مروی از انس و بریده پرداخته که در آن، پیامبر (ص) خانه حضرت علی (ع) و فاطمه (س) را جزو بیوت مرفع برشمرده است و علی‌رغم گرایش سلفی خود و سرسپردگی به مسلک ابن‌تیمیه در نادیده گرفتن آیات فضایل، تصریح کرده است: «اگر این روایت صحیح باشد، سزاوار نیست در تفسیر آیه از آن عدول کنیم». (آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۹، ص ۳۶۶ و ۳۶۷)

دیدگاه مفسران امامیه

تفاسیر روایی شیعه، بر این نکته تصریح دارند که آیه مذکور در شأن اهل‌بیت (ع) نازل شده است؛ اما صاحبان تفاسیر غیرمأثور امامیه، دایره مصادیق این آیه را توسعه داده‌اند و خانه اولیای معصومین را تنها یکی از مصادیق آیه برشمرده‌اند.

علی بن ابراهیم قمی، از راویان بزرگ شیعه و یاران امام حسن عسکری (ع) و مشایخ معتبر کلینی، در تفسیر قمی، ذیل این آیه از امام باقر (ع) روایت کرده است: «هِيَ بُيُوتُ الْأَنْبِيَاءِ وَبَيْتُ عَلِيٍّ مِنْهَا». (قمی، ۱۳۶۳، ج ۲، ص ۱۰۴)

فرات کوفی (م ۳۰۷ ق) دیگر مفسر شیعی که ظاهراً معاصر علی بن ابراهیم می‌زیسته، در تفسیر خود، روایت معننی آورده که به زید بن علی می‌رسد. او بدون اشاره به راوی دیگری گفته است: «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ هِيَ بَيُوتُ الْأَنْبِيَاءِ فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ هَذَا مِنْهَا يَغْنِي بَيْتَ عَلِيٍّ [بَنِ أَبِي طَالِبٍ] فَقَالَ لَهُ النَّبِيُّ هَذَا مِنْ أَفْضَلِهَا». (فرات کوفی، ۱۴۰۱ ق، ص ۲۸۶)

ابوالفتح رازی (م ۵۵۶ ق) در تفسیر *روض الجنان*، به اختلاف مفسران درباره بیوت اشاره کرده و بعد از روایت قول ابن عباس مبنی بر این که «مساجد خانه‌های خداست»، از ابی‌بریده نقل کرده که مراد چهار مسجد است که آن را پیغامبران بنا کرده‌اند. وی هم چنین به نظر سدی مبنی بر تطبیق بیوت بر "خانه‌های مدینه" و روایت بدون سند امام صادق (ع) نیز اشاره کرده که طبق آن، مراد از بیوت، "خانه‌های رسول" است. (نک. رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۴، ص ۱۵۱)

همو در ادامه، از انس بن مالک و بریده نقل کرده است: «يَكُ رُوزُ رَسُولٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ أَيْنَ آيَةٍ مَيَّ خَوَانِد. مَرْدِي بِرَخَاسْتِ وَ كُفْت: "يَا رَسُولَ اللَّهِ! أَيْنَ خَانَهَا كَدَامَ اسْت؟" كُفْت: "بَيُوتُ الْأَنْبِيَاءِ". أَبُو بَكْرٍ بِرَخَاسْتِ وَ كُفْت: "يَا رَسُولَ اللَّهِ! خَانَةُ فَاطِمَةَ وَ عَلِيٍّ (ع) أَيْنَ جَمْلَةٍ هَسْت؟" كُفْت: "هُوَ مِنْ أَفْضَلِهَا". (رازی، ۱۴۰۸ ق، ج ۱۴، ص ۱۵۲)

مرحوم طبرسی (م ۵۴۸ ق)، ذیل این آیه از ابن عباس، حسن، مجاهد و جبائی نقل کرده است که منظور از بیوت مساجدند و پشتوانه قول ابن عباس را این حدیث نبوی دانسته است: «الْمَسَاجِدُ بَيُوتُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ وَ هِيَ تَضِيءُ لِأَهْلِ السَّمَاءِ كَمَا تَضِيءُ النُّجُومُ لِأَهْلِ الْأَرْضِ». (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۲۷)

ایشان در ادامه و پس از آن که بدون آوردن گوینده، به دیدگاهی که مقصود آیه را "چهار مسجد ساخته شده به دست پیامبران" می‌داند اشاره کرده، به ذکر این روایت پرداخته است: «سَأَلَ النَّبِيَّ لَمَّا قَرَأَ الْآيَةَ أَيُّ بَيُوتٍ هَذِهِ فَقَالَ بَيُوتُ الْأَنْبِيَاءِ فَقَامَ أَبُو بَكْرٍ فَقَالَ يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا الْبَيْتُ مِنْهَا يَعْنِي بَيْتَ عَلِيٍّ وَ فَاطِمَةُ قَالَتْ نَعَمْ مِنْ أَفْضَلِهَا». ایشان در ذکر راوی و سند روایت تنها به بیان «روی ذلک مرفوعاً» اکتفا نموده و آیات «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَ

يُظْهِرْكُمْ تَطْهِيرًا* (احزاب/ ۳۳) و *رَحِمْتُ اللَّهَ وَبَرَكَاتُهُ عَلَيْكُمْ أَهْلَ الْبَيْتِ* (هود/ ۷۳) را پشوانه و مؤید این مطلب دانسته است. (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۲۷)

این روایت در *جوامع الجامع*، اثر تفسیری دیگر طبرسی نیز آمده است. (نک. همو، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۱۱)

مرحوم فیض کاشانی (م ۱۰۹۱ ق) در *تفسیر صافی*، به دو روایت از امام باقر (ع) و یک روایت از امام صادق (ع) اشاره کرده که طبق روایات امام باقر (ع)، "بیوت انبیا و رسولان و حکیمان و ائمه" و نیز "بیوت انبیا و بیت امیرالمؤمنین علی (ع)" و طبق روایت امام صادق (ع) "بیوت النبی" مصادیق بیوت شمرده شده‌اند. (نک. فیض کاشانی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۴۳۶)

علامه طباطبایی (م ۱۴۰۲ ق) در *تفسیر المیزان*، قدر متیقن منظور از بیوت را «مساجد» دانسته و برای تأیید این مطلب، علاوه بر استناد به آیه چهل سوره حج *وَمَسَاجِدُ يُذْكَرُ فِيهَا اسْمُ اللَّهِ كَثِيرًا* چنین تعلیل کرده‌اند که مساجد اساساً ساخته می‌شوند تا ذکر خدا در آنها گفته شود (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۵، ص ۱۲۶). ایشان در ادامه و ذیل عنوان "بحث روایی" به ارتباط این آیه با منقبت اهل بیت (ع) اشاره و در این باره سه حدیث نقل کرده‌اند: روایت مروی از انس بن مالک و بریده به نقل از *در المنثور* سیوطی، روایت علی بن ابراهیم از امام باقر (ع) و نیز روایت دیگری از امام باقر (ع) که فرمود: «هی بیوت الانبیاء و بیت علی منها». ایشان بر این نکته تصریح و تأکید دارند که این دست از روایات، از جنس تطبیق هستند نه تفسیر. (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق، ج ۱۵، ص ۱۴۲)

آیت الله جوادی آملی مجموعه‌ای شامل مساجد، بیوت اهل بیت (ع)، مشاهد مشرفه ایشان و خانه‌هایی را که در آن قرآن تلاوت می‌شود، مصادیق "بیوت" بر شمرده‌اند که همگی مشمول رفعت الهی در آیه مذکور می‌شوند. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ص ۱۹۴؛ همو، ۱۳۸۹، ص ۲۳۴)

آیت الله مکارم شیرازی نیز پس از روایت احادیث مرتبط با رفعت بیوت معصومان (ع) از جمله حدیث نبوی مروی از انس و بریده یا احادیث امام باقر (ع)، به این نکته اشاره کرده که روایات ذیل آیه شریفه، تنها در صدد بیان مصداق‌های واضحند؛ نه در صدد تعیین مصادیق.

از این رو هر مکانی که به فرمان خدا برپا و نام خدا در آن‌ها برده می‌شود، مصداق آیه شریفه است. به اعتقاد وی، این بیوت همان مراکزی است که به فرمان پروردگار استحکام یافته و مرکز یاد خدا هستند و حقایق اسلام و احکام خدا از آن جا نشر می‌یابد و در این معنای وسیع و گسترده، مساجد، خانه‌های انبیا و اولیا، مخصوصاً خانه پیامبر (ص) و خانه علی (ع) جمع است. (نک. مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱۴، ص ۴۸۳)

نقد و بررسی دیدگاه‌ها

طبق یافته‌های پژوهش، نظر مفسران فریقین درباره مراد از بیوت در آیه ۳۶ سوره نور را می‌توان در دو گزینه کلی خلاصه کرد: مسجد و خانه؛ گرچه هر کدام از این دو گزینه، خود به چهار مصداق جزئی‌تر تقسیم می‌شوند.

الف) مسجد

۱. مطلق مساجد

عموم مفسران اهل سنت، با تکیه بر منقولاتی از ابن عباس، حسن، مجاهد، جبائی و قتاده، بر این اعتقادند که مراد از بیوت در این آیه، مساجد است. در میان مفسران شیعه نیز برخی این قول را پذیرفته‌اند؛ اما اشکالاتی وجود دارد که مانع از پذیرش این معنا به عنوان مراد اصلی آیه است. اشکال عمده این قول، محرومیت از پشتوانه روایی است. اگرچه برخی مفسران در تأیید این معنا به اقوالی استناد کرده‌اند، تحقیق در منبع و سند این اقوال، ضعف آنان در اثبات این معنا برای آیه را آشکار می‌کند.

روایت اول که بیش‌ترین استناد به آن صورت گرفته، این روایت است: «المساجد بیوت الله في الأرض وهي تضيء لأهل السماء كما تضيء النجوم لأهل الأرض». در میان مفسران شیعه، مرحوم طبرسی این قول را بدون ذکر سند یا راویان، "قول النبی" خوانده و آن را پشتوانه دیدگاه ابن عباس دانسته است. (نک. طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۲۷)

اما جست‌وجو در منابع روایی شیعه، این نتیجه را به دست می‌دهد که قدیم‌ترین منبع ذکر این روایت، همان مجمع‌البیان طبرسی است و پیش از آن، در هیچ کدام از اصول روایی شیعه، ذکر این روایت به میان نیامده است. مؤلفان پس از طبرسی نیز هنگام نقل این

روایت، سند آن را از مجمع‌البیان آورده‌اند. (نک. مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۳، ص ۳۲۷؛ قمی مشهدی، ۱۳۶۸، ج ۹، ص ۳۱۲؛ قمی، ۱۴۱۴ ق، ج ۱، ص ۴۲۷)

در میان اهل سنت نیز برخی از مفسران به این قول استاد جسته‌اند؛ اما بیان آن‌ها تصریح دارد که این عبارت منقول از ابن عباس است و آن را روایت نبوی قلمداد نکرده‌اند. (نک. قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۶۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۴، ص ۳۹۶) لذا این روایت موقوفه است و «روایت موقوفه حتی اگر دارای سند صحیحی باشد، حجت نیست و جزو روایات ضعیف برشمرده می‌شود» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۷۸)؛ بنابراین این روایت، بیانگر اجتهاد فردی غیر معصوم و برخلاف احادیث بسیاری است که به معصومان (ع) استناد دارند و در آن‌ها، مراد از بیوت، مساجد شمرده نشده‌اند.

روایت دیگری که در این زمینه بدان استناد شده، این روایت است: «وَمَنْ أَحَبَّ الْقُرْآنَ فَلْيُحِبِّ الْمَسَاجِدَ فَإِنَّهَا أَفْنِيَةُ اللَّهِ وَأَبْنِيَّتُهُ أَذْنٌ فِي رَفْعِهَا». این بخش حدیث که «مساجد ابنیه خدای متعالند و خداوند اجازه فرموده که رفعت یابند» تالندازه‌ای بر دیدگاه مذکور دلالت دارد، اما مشکل حدیث این است که در متون روایی معتبر و متقدم فریقین نیامده است.

در میان کتب روایی شیعه، تنها منبعی که به ذکر این روایت پرداخته، مستدرک‌الوسایل محدث نوری است که او نیز در ذکر سند روایت چنین گفته است: «القطب الراوندي في كتاب لب الباب عن النبي» (نوری، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، ص ۳۵۵) و آن گاه که سراغ لب الباب می‌رویم، مشاهده می‌کنیم که مرحوم راوندی آن را مرفوعاً نقل کرده و در بیان سند روایت تنها به این عبارت اکتفا نموده است: «وفي الخبر عن النبي». (قطب راوندی، ۱۴۳۱ ق، ج ۱، ص ۲۴۷)

در میان منابع اهل سنت نیز تنها قرطبی این روایت را در تفسیر خود آورده است (نک. قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۲، ص ۲۶۶) که علاوه بر اشکال انفراد در نقل، علمای رجال اهل سنت راویان او را به شدت تضعیف کرده‌اند و خود حدیث نیز به جعلی بودن حکم شده است. (نک. رضایی، ۱۳۹۵، ص ۱۲۱)

حدیث دیگری که ممکن است مؤید انطباق بیوت بر مساجد شمرده شود، روایت زید بن علی از پدرش امام سجاد (ع) است که فرمود: «الْمَسَاجِدُ بُيُوتُ اللَّهِ فَمَنْ سَعَى إِلَيْهَا فَقَدْ سَعَى إِلَى اللَّهِ». (ابن بابویه، ۱۴۱۳ ق، ج ۱، ص ۱۹۹؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۷، ص ۶۸)

اما این روایت نیز نمی‌تواند پشتوانه روایی این دیدگاه محسوب شود؛ چراکه اولاً هیچ کدام از مفسران به این روایت استناد نکرده‌اند و ثانیاً این روایت، تفسیری نیست؛ یعنی ذیل آیه و برای تبیین مراد الهی صادر نشده است؛ بلکه مستقل از آیه و در خلال پاسخ‌گویی امام به سؤالات زید بن علی بیان شده و بر فرض پذیرش درستی آن، درباره مراد خداوند از بیوت در آیه شریفه، ساکت است.

اشکال دوم انطباق بیوت بر مساجد، ناهماهنگی معانی این دو واژه است. لغویان تصریح کرده‌اند که در مفهوم لغوی بیت، دو مؤلفه «سکونت» و «بیتوته» اصالت دارد؛ چنان‌که راغب گفته است: «اصل بیت به معنای جایگاه و پناهگاه انسان در شب است» (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق، ص ۱۵۱). از طرفی مبرهن است که مساجد، نه برای سکونت بنا می‌شوند و نه بیتوته؛ بلکه مکان‌های عمومی هستند که برای عبادت خداوند بنا شده‌اند؛ بنابراین «بر فرض که از بیت، مفهوم مسجد نیز اراده شود، این معنایی دور از ذهن است که جز با قرینه فهمیده نمی‌شود». (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۶ ق، ص ۳۳۴)

اشکال سوم به نحوه کاربرد واژه بیت و مسجد در قرآن برمی‌گردد؛ چراکه با بررسی تمامی موارد کاربردی واژه بیت در قرآن، صرف‌نظر از قالب‌های فعلی یا مصدری آن، این نتیجه به دست می‌آید که این لغت در لسان قرآن غالباً در معنای "خانه" و "مسکن" و تنها در موارد اندکی برای کعبه (بیت‌الله) یا بیت‌المقدس به کار رفته که در دو معنای اخیر به نام خاص این دو مکان اشاره دارد که عنوانی وضعی و قراردادی است.

حال اگر مراد از بیوت مرفع در این آیه را بر مساجد تطبیق دهیم، تنها نمونه‌ای خواهد بود که قرآن از "بیت"، "مسجد" را اراده کرده و حال آن‌که قرآن هرگاه درباره مساجد سخن گفته، از لفظ "مسجد" استفاده کرده است. ریشه‌یابی واژه مسجد در قرآن، نشان می‌دهد که این واژه پانزده بار درباره مسجد الحرام، دو بار درباره مسجد الاقصی و یازده بار

درباره عموم مساجد آمده است و این مطلب دلالت دارد بر این که دأب قرآن بر این است که مساجد را مسجد بخواند؛ همان گونه که عکرمه قائل به نفی معنای مسجد برای بیوت شده و گفته است: «لیست بالمساجد التي سماها الله بأسمائها». (ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۸، ص ۲۶۰۵)

از مجموع سه اشکال فوق و آنچه گفته شد، چنین به دست می آید که تحمیل مفهوم مسجد بر بیت، نه مؤید به اثر روایی است، نه با مفهوم لغوی این کلمات سازگار است و نه با لسان و دأب قرآن همخوانی دارد؛ لذا تنها از باب تنقیح مناط یا الغای خصوصیات و باوجود قرینه‌ای معتبر می‌توان از بیت، مسجد را اراده کرد که در این صورت، مفهومی ثانوی و نه بالاصاله خواهد بود.

با این بیان سه مصداق دیگری که تحت عنوان مسجد بیان شده است نیز قابل اعتنا نخواهد بود؛ اما از آن جا که هر کدام اشکالات خاص خود را نیز دارند به بررسی آنها نیز می‌پردازیم.

۲. مساجد اربعه

در برخی از تفاسیر، "أربع مساجد لم یبینها إلا نبي" مراد از بیوت شمرده شده‌اند. در این بیان، کعبه که توسط حضرت ابراهیم و اسماعیل (ع) بنا شد، بیت المقدس که به دست حضرت داوود و سلیمان (ع) تأسیس شد و مسجد النبی و مسجد قبا که به دستور پیامبر اسلام (ص) ساخته شدند، اما کنی هستند که خدا در آیه ۳۶ سوره نور به توصیف آنان پرداخته است.

این دیدگاه علاوه بر اشکالی که به اصل مفهوم مسجد برمی‌گردد، از دو جهت مخدوش است: اول آن که به لحاظ سندی به فرد مشخصی نمی‌رسد و از گوینده آن در تفاسیر مختلف با عبارات مختلفی یاد شده است. چنان که رازی و بغوی آن را به "ابی بریده" منتسب کرده‌اند؛ ابن ابی حاتم و میدی آن را به "ابن بریده" نسبت داده‌اند؛ ثعلبی گوینده آن را "ابن ابی بریده" خوانده و سیوطی نیز قائل این دیدگاه را "ابن زید" دانسته است. این تشویش در اسناد، نشان‌دهنده آن است که منشأ این قول به روشنی مشخص نیست.

در ثانی چنین دیدگاهی مصداق تخصیص بلا دلیل است و هیچ قرینه متصل و منفصلی مبنی بر تخصیص یافتن این مفهوم بر چهار مسجد خاص وجود ندارد؛ چنان‌که فخر رازی با استناد به همین اشکال، این قول را رد کرده است. (نک. فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۴، ص ۳۹۶)

۳. مساجد ثلاثه

این دیدگاه که ظاهراً به سه مسجد مقدس، یعنی مسجد الحرام، مسجد النبی و مسجد الاقصی اشاره دارد، تنها در تفسیر *انوار التنزیل* به عنوان یکی از نظریات تفسیری مطرح شده و در همان‌جا نیز به قائل آن اشاره‌ای نشده است (نک. بیضاوی، ۱۴۱۸ ق، ج ۴، ص ۱۰۸). این نظریه علاوه بر نادر و شاذ بودن، به اشکال تخصیص بلا دلیل نیز مبتلاست؛ مضاف بر این‌که اشکال اصلی تحمیل معنای مسجد بر بیت هم برای این عنوان مطرح است. لذا در کل نمی‌توان آن را قابل اعتنا دانست.

۴. بیت المقدس

منشأ مخدوش بودن این دیدگاه، علاوه بر دخالت مفهوم مسجد و نبود قرینه و دلیلی بر صحت تخصیص آیه، تناقض با ظاهر آیه است؛ چرا که واژه بیوت بر صیغه جمع آمده، اما در این دیدگاه تنها اختصاص به یک مورد یافته است. تعلیلی که قائل این دیدگاه، حسن، برای رفع این تناقض نقل کرده، این است که بیت المقدس دارای مواقف و اماکن مختلفی است و از این رو به عنوان یک مجموعه در نظر گرفته شده؛ اما روشن است که این توجیه قابل دفاع نیست و آلوسی نیز این بیان را در تضاد جدی با ظاهر آیه خوانده و رد کرده است (نک. آلوسی، ۱۴۱۵ ق، ج ۹، ص ۳۶۷)؛ بنابراین ضعف آشکار این توجیه، توان رویارویی با دو اشکال عمده این دیدگاه، یعنی تخصیص بلا دلیل و تناقض با ظاهر آیه را ندارد.

ب) خانه

۱. مطلق خانه‌ها

این دیدگاه به عکرمه انتساب یافته است. مفسرانی که به این نظر اشاره کرده‌اند، دو دسته شده‌اند؛ برخی در نقل آن به طور مطلق گفته‌اند: "همه خانه‌ها" و برخی آن را به صوت

مقید و با عناوینی چون "همه خانه‌های ایمانی" یا "خانه‌هایی که در آن‌ها خداوند یاد می‌شود" نقل کرده‌اند. به نظر می‌رسد که در اصل نظر عکرمه نیز این قید لحاظ شده و طبیعتاً وی بر این اعتقاد نبوده است که شمول این آیه، تمام خانه‌های روی زمین را در برمی‌گیرد. علاوه بر این، شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد حتی معنای تخصیص یافته بیوت، یعنی تمام خانه‌های ایمانی نیز نمی‌تواند مراد آیه باشد و آن، سیاق آیه است که در تحسین و تمجید اماکن خاصی است و قراین متصلی از جمله توصیفاتی که در وصف ساکنان این خانه‌ها آمده است بر تخصیص یافتن این اماکن دلالت دارند و جایگاه ممتاز این بیوت و ویژگی منحصر به فرد آن‌ها را روشن می‌سازند؛ چنان که فخر رازی نیز در این باره تصریح کرده است: «ممکن نیست که خداوند همه خانه‌ها را با این وصف (اذن ان ترفع) توصیف کند». (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق، ج ۲۴، ص ۳۹۶)

۲. خانه‌های مدینه

این دیدگاه شاذ و بی‌مبنا، به سدی منتسب شده است و به نظر می‌رسد که برای اثبات قابل اعتنا نبودن آن به اقامه دلیل نیاز نیست؛ چنان که اکثر مفسران آن را قابل اعتنا و درخور ذکر ندانسته‌اند.

۳. خانه همسران پیامبر

طبق یافته‌های این پژوهش، دیدگاه مذکور تنها در تفسیر ابن جوزی مطرح شده و او نیز آن را به مجاهد منتسب کرده است؛ لذا نظر شاذی محسوب می‌شود که عموم مفسران به آن اعتنا نکرده‌اند. علاوه بر این، قرآن کریم در توصیف ساکنان این بیوت فرموده است: «رِجَالٌ لَا تُلْهِيهِمْ تِجَارَةٌ وَلَا بَيْعٌ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ» (نور/۳۷) و مبرهن است که این توصیف نمی‌تواند در وصف همسران پیامبر باشد.

۴. خانه انبیا و اوصیای معصوم

این دیدگاه برگرفته از روایاتی است که از پیامبر اکرم (ص) و ائمه (ع) در بیان مراد الهی از آیه بیوت صادر شده و غالب مفسران شیعه و برخی از مفسران عامه، ذیل آیه مذکور

به نقل آن‌ها پرداخته‌اند. روایت انس بن مالک و بریده از پیامبر (ص)، بارزترین نمونه این منقولات است که اگرچه تفاوتی جزئی در الفاظ آن دیده می‌شود، مفسران آن را روایتی قابل اعتنا قلمداد کرده‌اند. آنچه در این روایات مشترک است، آن است که پیامبر «خانه‌های انبیا» را مراد الهی از بیوت دانسته و در ادامه فرموده‌اند: «خانه علی و فاطمه از بهترین این خانه‌هاست».

در میان تمام دیدگاه‌های تفسیری موجود حول آیه ۳۶ سوره نور، تنها همین دیدگاه، مأثور محسوب می‌شود و روایات بسیاری مؤید آن هستند؛ چنان‌که از امام باقر (ع) در تفسیر این آیه نقل شده است که فرموده‌اند: «بیوتات الأنبياء و الرسل و الحكماء و أئمة الهدى». (کلینی، ۱۴۰۷ ق، ج ۸، ص ۱۱۹)

هم‌چنین در حدیثی وارد شده که قتاده، فقیه معروف اهل بصره، در زمان حضور در مجلس امام باقر (ع) از ابتهت خاص آن حضرت که سراسر قلبش را فراگرفته بود اظهار شکفتی کرد. آن حضرت در پاسخ او فرمود: «آیا می‌دانی کجا نشسته‌ای؟ در برابر کسانی که خدا درباره آن‌ها فرموده: *فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ*». (حویزی، ۱۴۱۵ ق، ج ۳، ص ۶۰۹)

امام کاظم (ع) نیز در پاسخ به سؤالی مبنی بر مفهوم آیه بیوت فرمودند: «منظور خانه پیامبر است و سپس خانه علی (ع)». (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۳، ص ۳۲۵)

آن حضرت از پدر خود، امام صادق (ع) نیز روایت کرده که آن حضرت در معنای بیوت در آیه مذکور فرمود: «خانه آل محمد». (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲۳، ص ۳۲۶)

امام هادی (ع) نیز در خلال زیارت جامعه کبیره، با این بیان، ائمه (ع) را کسانی معرفی کرده که آیه مذکور در وصف آنان نازل شده است: «خَلَقَكُمْ اللَّهُ أَنْوَارًا فَجَعَلَكُمْ بَعْرَ شِهٍ مُحَرِّقِينَ حَتَّى مَنَّ عَلَيْنَا بِكُمْ فَجَعَلَكُمْ فِي بُيُوتٍ أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ». (همان، ج ۹۹، ص ۱۲۹)

در تفاسیر مأثور و جوامع روایی، احادیث بسیاری در این باب احصا شده است که مضمون همه آن‌ها به ارتباط آیه با شأن و منزلت معصومان (ع) دلالت دارند. (نک. حویزی، ۱۴۱۵ ق، ذیل آیه ۳۶ سوره نور)

نکته قابل ذکر آن است که سیاق آیه و ارتباط آن با مضمون آیه پیش از خود که به آیه نور اشتها دارد، این گمانه را تقویت می کند که آیه در صدد توصیف خانه هایی است که ساکنان آن معصوم هستند؛ اعم از انبیا و اولیا. تلائم میان رفعت بیوت و عصمت ساکنان آن از دو طریق قابل اثبات است: طریق اول، دلالت رفعت خانه ها بر عصمت ساکنان و طریق دوم، دلالت عصمت ساکنان بر رفعت خانه ها؛ به عبارت دیگر، در وجه اول، ذهن از رفعت یافتن خانه ها به معصوم بودن ساکنان آن پی می برد و در وجه دوم، عصمت ساکنان دلیل رفیع شدن خانه ها دانسته می شود.

وجه اول را در بیان مرحوم امین الاسلام می توان یافت. ایشان با استناد به آیه تطهیر که به اذهاب رجس از خاندان پیامبر اشاره دارد، "بیوت" در آیه مذکور را با عنوان "اهل البیت" در آیه تطهیر در ارتباط دانسته و رفعت خانه های مزبور را دلیل بر عصمت ساکنان آن دانسته و گفته است:

«مراد از رفع بیوت، تعظیم آن ها و پاکیزه نگه داشتنشان از لوث هر گونه آلودگی ظاهری و پرهیز از ارتکاب هر نوع معصیت است». (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۲۷)

در مقابل، علامه طباطبائی از طریق وجه دوم به عصمت ساکنان این خانه ها استدلال کرده است. ایشان معتقدند که طبق آیات ۳۶ و ۳۷ سوره نور، علت رفعت یافتن بیوت این است که در آن ها کسانی ساکنند که از یاد خدا و انجام دادن عمل صالح غفلت نمی کنند و لازمه چنین مقامی، محجوب نبودن از یاد خدا و توجه نداشتن به غیر او و رسیدن به مقام مخلصین است. سپس به ویژگی هایی که قرآن برای مخلصین آورده اشاره کرده که از جمله آن، مصونیت از وسوسه شیطان و محفوظ بودن از گناه و بدکاری است و این ویژگی ها را دلیل بر عصمت اهل این بیوت دانسته است. (نک. طباطبائی، ۱۴۲۸، ق، ص ۲۶۸)

مرحوم استرآبادی نیز برای تبیین هویت ساکنان خانه های مرفع، از هر دو وجه بهره برده است. وی ابتدا چنین استدلال کرده که چون خداوند اهالی این خانه ها را به موجب آیه تطهیر از زشتی ها و پلیدی ها دور کرده، خانه های ایشان را تعظیم و تجلیل نموده است. سپس با استناد به آیه تطهیر و آیه نور و ارتباط این دو آیه با آیه بیوت، تصریح کرده است که صفات

اهالی این خانه‌ها فقط در میان انبیا و اولیای معصوم یافت می‌شود. (نک. استرآبادی، ۱۴۰۹، ص ۳۵۸)

بنا بر آنچه گفته شد، این دیدگاه علاوه بر امتیاز منسوب بودن به پیامبر (ص) و معصومان (ع) که مفسران حقیقی قرآن و عالم به تمام معانی آنند، با سیاق و ظاهر آیه، مفاهیم پیش و پس از این آیه و نیز معانی لغوی واژگان آن هم‌خوانی دارد؛ بنابراین، «به‌طور مسلم مقصود از بیوت، مساجد نیست؛ بلکه مقصود، بیوت انبیا و اولیای الهی است». (سبحانی تبریزی، ۱۴۲۶ ق، ص ۲۰۲)

نتیجه

۱. بررسی تفاسیر برجسته فریقین ذیل آیه بیوت، نشان می‌دهد که قاطبه مفسران عامه، مراد اصلی آیه از بیوت را مساجد دانسته‌اند. صاحبان تفاسیر غیرمأثور شیعی نیز اگرچه با استناد به روایات تفسیری، خانه پیامبر (ص) و خاندان مطهر ایشان را در زمره مصادیق بیوت برشمرده‌اند، بعضاً تصریح کرده‌اند که قدر متیقن معنای بیوت، مساجد است. به باور این مفسران، روایات در این باب از جنس تطبیق هستند، نه تفسیر و بر همین مبنا، قائل به معنایی وسیع و گسترده برای بیوت شده‌اند که آیه را از اختصاص خارج می‌کند.

۲. بررسی روایات و اقوال مقوی معنای مسجد برای بیوت، نشان می‌دهد که هیچ‌کدام از آن‌ها صلاحیت اعتنا ندارند. مشهورترین روایت در این باب، موقوفه است و باقی اقوال نیز یا به ضعف در سند یا به انفراد در نقل دچارند. لذا دیدگاه مذکور فاقد پشتوانه روایی است.

۳. واکاوی معنای واژه بیت، حاکی از آن است که این لغت، نه در کاربرد لفظی و نه در استعمال قرآنی، هیچ‌گاه مترادف واژه مسجد واقع نشده و اساساً مرز مشخصی میان مفهوم لغوی این دو واژه وجود دارد که در لسان قرآن نیز رعایت شده است.

۴. با تحلیل دیگر مصادیق عنوان شده برای بیوت نیز مشخص شد که این موارد دچار اشکالات متعددی هستند؛ از جمله تخصیص بلاذلیل، تناقض با ظاهر آیه، تناقض یا سیاق آیه، عدم انتساب به قول معصوم و فقدان مبنا.

۵. در میان احتمالات موجود برای مراد الهی از بیوت، تنها یک گزینه از قوت برخوردار است؛ بیوت ذوات معصومین (ع). این مورد، تنها معنای مأثور آیه و برگرفته از روایات متعدد منقول در جوامع روایی فریقین است و علاوه بر اختصاص به این امتیاز، واجد هماهنگی با سیاق و ظاهر آیه و نیز مطابق با معانی لغوی واژگان آن است.

۶. کشف ارتباط میان رفعت بیوت و عصمت ساکنان از دو طریق ممکن است: دلالت رفعت خانه‌ها بر عصمت ساکنان و دلالت عصمت ساکنان بر رفعت خانه‌ها. در وجه اول، ذهن از رفعت یافتن خانه‌ها به معصوم بودن ساکنان آن پی می‌برد و در وجه دوم، عصمت ساکنان دلیل رفیع شدن خانه‌ها دانسته می‌شود. مرحوم طبرسی به وجه اول، علامه طباطبایی به وجه دوم و مرحوم استرآبادی به هر دو وجه بر تلائم رفعت بیوت و عصمت ساکنان آن استدلال کرده‌اند.

۷. التزام به اختصاص بیوت به خانه معصومان، به معنای رد باقی معانی نیست؛ بلکه این معانی در فرایند توسعه مصادیق آیه و گسترش معانی آن، با لحاظ کردن قراین و از باب تنقیح مناط یا الغای خصوصیات، پذیرفتنی خواهند بود.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- آذرخش، مصطفی (۱۳۷۶ ش)، «فضایل اهل بیت علیهم السلام در اهم تفاسیر اهل سنت»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه تربیت مدرس.
- آلوسی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۵ ق)، روح المعانی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن ابی حاتم، عبدالرحمان بن محمد (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم، چاپ سوم، ریاض: مکتبه البارز.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۹۵ ق)، کمال الدین و تمام النعمه، چاپ دوم، تهران: نشر اسلامیه.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق)، من لایحضره الفقیه، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- ابن جوزی، عبدالرحمان بن علی (۱۴۲۲ ق)، زاد المسیر فی علم التفسیر، بیروت: دارالکتب العربی.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ ق)، المحکم و المحيط الاعظم، چاپ اول، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن عربی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۸ ق)، احکام القرآن، بیروت: دارالجلیل.
- ابن عطیه، عبدالرحمان بن غالب (۱۴۲۲ ق)، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ ق)، معجم مقاییس اللغة، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق)، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر.
- استرآبادی، علی (۱۴۰۹ ق)، تأویل الآیات الظاهره فی فضایل العتره الطاهره، چاپ اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی.
- بغوی، حسین بن مسعود (۱۴۲۰ ق)، تفسیر البغوی (معالم التنزیل)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- بیضاوی، عبدالرحمان بن عمر (۱۴۱۸ ق)، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد (۱۴۲۲ ق)، الكشف و البیان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸ ش)، پیامبر رحمت، چاپ دوم، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹ ش)، تفسیر تسنیم (جلد ۶)، چاپ هشتم، قم: مرکز نشر اسراء.
- حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ ق)، شواهد التنزیل، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ ق)، نورالثقلین، چاپ چهارم، قم: اسماعیلیان.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (۱۴۰۸ ق)، روض الجنان، مشهد: آستان قدس رضوی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق)، مفردات الفاظ القرآن، بیروت: دارالقلم.
- رضایی، غلامرضا (۱۳۹۵ ش)، «بیوت مرفع اهل بیت»، پژوهشنامه حج و زیارت، شماره ۲، ص ۱۱۳-۱۴۴.
- زمخشری، محمود بن عمر (۱۴۰۷ ق)، الکشاف، چاپ سوم، بیروت: دارالکتب العربی.
- سبحانی تبریزی، جعفر (۱۴۲۶ ق)، الوهابیه بین المبانی الفکرية و النتائج العملية، قم: مؤسسه امام صادق.
- سیوطی، عبدالرحمان بن ابی بکر (۱۴۰۴ ق)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۹۰ ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.

- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۲۸ ق)، الانسان و العقيدة، قم: باقیات.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، تهران: ناصرخسرو.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۲ ق)، جوامع الجامع، قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه.
- طبری، محمد بن جریر (۱۴۱۲ ق)، جامع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بی جا، دار احیاء التراث العربی.
- عباسی، الهام؛ حسین خاکپور و فرهنگز گلی (۱۳۹۴ ش)، «بررسی فضایل اهل بیت در تفسیر روح المعانی»، دو فصلنامه تفسیرپژوهی، شماره ۴، ص ۱۱۸-۱۴۷.
- فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ ق)، التفسیر الکبیر، چاپ سوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فرات کوفی، ابن ابراهیم (۱۴۱۰ ق)، تفسیر فرات الکوفی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ ق)، کتاب العین، چاپ دوم، قم: نشر هجرت.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۵ ق)، القاموس المحیط، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۱۵ ق)، صافی، چاپ دوم، تهران: مکتبه الصدر.
- فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی (۱۴۰۶ ق)، وافی، اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین.
- فیومی، احمد بن محمد (۱۴۱۴ ق)، المصباح المنیر، چاپ دوم، قم: دارالهجره.
- قاسمی، علی محمد (۱۳۹۶ ش)، «بررسی تطبیقی آرای مفسران در تفسیر آیه نور»، فصلنامه مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، شماره ۹، ص ۸۵-۱۱۴.
- قرشی، علی اکبر (۱۳۷۱ ش)، قاموس قرآن، چاپ ششم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ ش)، الجامع لأحكام القرآن، تهران: ناصرخسرو.
- قطب راوندی، سعید بن هبة الله (۱۴۳۱ ق)، لب اللباب، قم: نشر آل عبا.
- قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳ ش)، تفسیر قمی، چاپ سوم، قم: دارالکتاب.
- قمی، عباس (۱۴۱۴ ق)، سفینه البحار، قم: اسوه.
- قمی مشهدی، محمد بن محمد رضا (۱۳۶۸ ش)، کنزالدقائق و بحر الغرائب، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق)، الکافی، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۴۰۳ ق)، بحار الانوار، چاپ دوم، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۸ ش)، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۶ ش)، پیام قرآن، چاپ نهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱ ش)، تفسیر نمونه، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- میبدی، احمد بن محمد (۱۳۷۱ ش)، کشف الاسرار و عدة الابرار، تهران: امیرکبیر.
- نجارزادگان، فتح الله (۱۳۸۳ ش)، تفسیر تطبیقی، قم: مرکز جهانی علوم اسلامی.

نوری، حسین بن محمدتقی (۱۴۰۸ ق)، مستدرک الوسائل، قم: مؤسسه آل‌البیت.
 هاشمی شاهرودی، محمود (۱۳۸۷ ش)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت علیهم‌السلام، قم: مرکز پژوهش‌های فارسی‌الغدیر.

References

- Abbasi, I., Khakpour, H., & Goli, F. (2015). A review of the virtues of the Household or the Prophet (A) in Rouh Al Maani Interpretation. *Biannual Journal of Research in the Interpretation of Quran*, 2(4), 147-118. [In Persian].
- Alusi, M. (1415 AH/1995). *Ruh al-ma'ani*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Astarabadi, A. (1409 AH/1989). *Ta'wil al-aayaat al-zahirah fi fada'il al-'itrat al-tahirah*, 1st ed. Qom: Muassasa-yi Nashr-i Islami. [In Arabic].
- Azarakhsh, M. (1376 SH/1998). *Faza'il-i Ahlebayt 'alayhimus salam dar ahamm-i tafasir-i Ahl-i Sunnat*. Master's thesis. Tarbiyat Modarres University. [In Persian].
- Baghwi, H. (1420 AH/1999). *Tafsir al-Baghwi (Ma'alim al-tanzil)*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Beydawi, A. R. (1418 AH/1997). *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Fakhr Razi, M. (1420 AH/1999). *Tafsir al-Kabir*, 3rd ed. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Farahidi, K. (1409 AH/1989). *Kitab al-'ain*, 2nd ed. Qom: Hejrat Publication. [In Arabic].
- Fayd Kashani, M. (1406 AH/1986). *Wafi*. Isfahan: Amirul Mumineen Library. [In Arabic].
- Fayd Kashani, M. (1415 AH/1995). *Safi*, 2nd ed. Tehran: Maktaba-yi Sadr. [In Arabic].
- Fayumi, A. (1414 AH/1994). *Al-Misbah al-munir*, 2nd ed. Qom: Dar al-Hejrah. [In Arabic].
- Firuzabadi, M. (1415 AH/1995). *Al-Qamus al-muhit*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Furat Kufi, F. (1410 AH/1990). *Tafsir Furat al-Kufi*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. [In Arabic].
- Hashemi Shahrudi, M. (1387 SH/2009). *Farhang-i fiqh-i mutabiq-i mazhab-i Ahlebayt 'alayhimus salam*. Qom: Markaz-i Pazhouhesh-ha-yi Farsi-yi al-Ghadir. [In Persian].
- Haskani, U. (1411 AH/1991). *Shawahid al-tanzil*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. [In Arabic].
- Huwayzi, A. A. (1415 AH/1995). *Nur al-Thaqalayn*, 4th ed. Qom: Ismailian. [In Arabic].
- Ibn Abi Hatam, A. R. (1419 AH/1998). *Tafsir al-Quran al-'azim*, 3rd ed. Riyadh: Maktabat al-Bariz. [In Arabic].
- Ibn Arabi, M. (1408 AH/1988). *Ahkam al-Quran*. Beirut: Dar al-Jabal. [In Arabic].
- Ibn Atiyyah, A. R. (1422 AH/2001). *Al-Muharrar al-wajiz fi tafsir al-kitab al-'aziz*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Babwayh, M. (Shaykh Saduq). (1395 AH). *Kamal al-din wa tamam al-n'emah*, 2nd ed. Tehran: Islamiyyah Publication. [In Arabic].

- Ibn Babwayh, M. (Shaykh Saduq). (1413 AH/1993). *Man la yahduruhu al-faqih*, 2nd ed. Qom: Daftar-i Intisharat-i Islami. [In Arabic].
- Ibn Faris, A. (1404 AH/1984). *M'ujam maqayees al-lughah*. Qom: Maktabat al-Aalaam al-Islami. [In Arabic].
- Ibn Jowzi, A. R. (1422 AH/2001). *Zad al-masir fi 'ilm al-tafsir*. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].
- Ibn Kathir, I. (1419 AH/1998). *Tafsir al-Quran al-'azim*. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Ibn Manzour, M. (1414 AH/1994). *Lisan al-'Arab*, 3rd ed. Beirut: Dar Sadir. [In Arabic].
- Ibn Sayyidah, A. (1421 AH/2000). *Al-Muhkam wa al-muhit al-'azam*, 1st ed. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].
- Javadi Amoli, A. (1388 SH/2010). *Payambar-i rahmat*, 2nd ed. Qom: Isra Publication Center. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (1389 SH/2011). *Tafsir Tasnim* (vol. 6), 8th ed. Qom: Isra Publication Center. [In Persian].
- Kulayni, M. (1407 AH/1987). *Al-Kafi*, 4th ed. Tehran: Dra al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Mabidi, A. (1371 SH/1993). *Kashf al-asrar wa 'iddat al-abrar*. Tehran: Amir Kabir. [In Arabic].
- Majlisi, M. B. (1403 AH/1983). *Bihar al-anwar*, 2nd ed. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Makarem Shirazi, N. (1371 SH/1993). *Tafsir Namunah*, 10th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Makarem Shirazi, N. (1386 SH/2008). *Payam-i Quran*, 9th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian].
- Mustfawi, H. (1368 SH/1990). *Al-Tahqiq fi kalimat al-Quran al-karim*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. [In Arabic].
- Najjarzadegan, F. (1383 SH/2005). *Tafsir-i tatbiqi*. Qom: Markaz-i Jahani-yi Ulum-i Islami. [In Arabic].
- Nouri, H. (1408 AH/1988). *Mustadrak al-wasa'il*. Qom: Muassasat Aal al-Bayt. [In Arabic].
- Qarashi, A. A. (1371 SH/1993). *Qamus-i Quran*, 8th ed. Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Qasemi, A. M. (2018) A comparative study of the opinions of exegetes concerning the Verse of Light. *Journal of Comparative Studies of the Quran and Hadith*, 5(9), 85-114. [In Persian].
- Qommi Mashhadi, M. (1368 SH/1990). *Kanz al-daqa'iq wa bahr al-ghara'ib*. Tehran: Ministry of Islamic Culture and Guidance. [In Arabic].
- Qommi, A. (1363 SH/1985). *Tafsir al-Qommi*, 3rd ed. Qom: Dar al-Kitab. [In Arabic].
- Qommi, A. (1414 AH/1994). *Safinat al-bihar*. Qom: Usweh. [In Arabic].
- Qurtubi, M. (1364 SH). *Al-Jami' li ahkam al-Quran*. Tehran: Nasir Khosro. [In Arabic].
- Qutb Ravandi, S. (1431 AH/2010). *Lub al-lubab*. Tehran: Aal Aba Publication. [In Arabic].
- Ragheb Isfahani, H. (1412 AH/1992). *Mufradat al-faz al-Quran*. Beirut: Dar al-Qalam. [In Arabic].
- Razi, A. F. H. (1408 AH/1988). *Ruh al-jinan*. Mashhad: Astan Quds Razavi. [In Arabic].

- Rezaie, G. R. (2016). The honoured houses of the Ahl al-bayt (a). *Hajj and Ziarah Research Journal*, 1(2), 113-144. [In Persian].
- Sobhani Tabrizi, J. (1426 AH/2005). *Al-Wahabiyyah bayn al-mabani al-fikriyyah wa al-nataij al-ilmiyyah*. Qom: Muassasat Imam Sadiq (as). [In Arabic].
- Suyuti, A. R. (1404 AH/1984). *Al-Durr al-manthour fi tafsir bi-l ma'thour*. Qom: Ayatollah Marashi Najafi Library. [In Arabic].
- Tabari, M. (1412 AH/1992). *Jami' al-bayan fi tafsir al-Quran*. Beirut: Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1372 SH/1994). *Majma' al bayan fi tafsir al-Quran*, 3rd ed. Tehran: Nasir Khosro. [In Arabic].
- Tabarsi, F. (1412 AH/1992). *Jawami' al-jami'*. Qom: Markaz-i Mudiriyat-i Hawze-yi Ilmiyyah. [In Arabic].
- Tabatabaie, M. H. (1390 AH/2012). *Al-Mizan fi tafsir al-Quran*, 2nd ed. Beirut: al-Aalami Printing Institute. [In Arabic].
- Tabatabaie, M. H. (1428 AH/2007). *Al-Insan wa al-'aqidah*. Qom: Baqiyat. [In Arabic].
- Thalabi, A. (1422 AH/2001). *Al-Kashf wa al-bayan*. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic].
- Zamakhshari, M. (1407 AH/1987). *Al-Kashshaf*, 3rd ed. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabi. [In Arabic].

